

BOGUSŁAW KREJA
Gdańsk

STRUKTURA I ZNACZENIE FORMACJI NA -ALNIK, -ALNICA, -ALKA W JĘZYKU POLSKIM

I. UWAGI WSTĘPNE

Rozwój systemu słowotwórczego języka polega m.in. na wykształceniu się nowych przyrostków, które bądź to uzupełniają dotychczasowe potrzeby w zakresie obsługi bardziej rozbudowanych kategorii słowotwórczych, bądź też służą zaspokajaniu nowych potrzeb w zakresie funkcjonowania rozwijającego się systemu słowotwórczego.

Jednym ze środków służących wykształceniu się nowych przyrostków są tzw. submorfy. Do najczęściej w polskim słowotwórstwie wyzyskiwanych submorfów należy submorf *-ow-*, który współtworzy m.in. takie przyrostki, jak *-owisko*, *-ownia*, *-ownik*, też *-ówka*, *-ówna* itd. Mniej produktywny w polskim systemie słowotwórczym jest submorf *-(a)ln-*. Przyjrzyjmy się tu kilku przyrostkom, współtworzonym przez ten właśnie submorf.

II. FORMACJA NA -ALNIK

1. We współczesnym języku polskim (ściślej: w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego) jest znanych ok. 40 formacji typu *zamrażalnik*, *muzealnik*, w których daje się wyodrębnić – czy to w sposób bezpośredni, czy pośredni – złożony przyrostek *-alnik*. Funkcyjnie jest on dosyć zróżnicowany¹.

---

¹ Stosuję następujące skróty słowników, z których czerpałem materiał: SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I-XI (A-Z + suplement), Warszawa 1958-1969;

2.1.1. Najbardziej charakterystyczną funkcją tego przyrostka jest tworzenie różnego rodzaju nazw o funkcji, którą najogólniej można by nazwać funkcją instrumentalną, a więc funkcją, której zadaniem jest tworzenie nazw różnego rodzaju – przede wszystkim – urządzeń technicznych, narzędzi itp., ale też różnych substancji chemicznych o określonej funkcji itd. Część z tych formacji pełni funkcję instrumentalną o pewnym nacechowaniu lokatywnym.

Jest to więc słownictwo wybitnie specjalistyczne; tylko nieliczne tego typu formacje są znane szerszemu ogółowi, np. *powiększalnik* fot. ‘aparatus do wykonywania odbitek fotograficznych (pozytywów) większych od negatywu’, też *rocieńczalnik* techn. ‘płyn [...] służący do rozcieńczania lakierów’ czy *rozpuszczalnik* chem. techn. ‘składnik danego roztworu, znajdujący się w nim w dominującej ilości [...]; ciecz stosowana do rozpuszczania danego rodzaju substancji lub do usuwania, wywabiania plam itp.’ (SW).

Do nazw urządzeń technicznych można zaliczyć takie formacje, jak np. *odbieralnik* techn. ‘urządzenie do odbierania produktów destylacji w aparatach destylacyjnych...’ (L), *odparowalnik* techn. ‘urządzenie do odparowywania’, *wzbogacalnik* gór. ‘urządzenie do wzbogacania urobku [...]’. Jest tu też *odkażalnik* zdefiniowany dwojako: jako 2. ‘przyrząd do przeprowadzania dezynfekcji’ oraz 1. ‘substancja chemiczna służąca do odkażania pomieszczeń itp.’ Do tej grupy „instrumentalnej” zaliczyłem też formację *obciążalnik* techn. ‘surowiec pomocniczy, jak kaolin, azbest itp., używany przy produkcji papieru [...]’; synonimem tej ostatniej formacji jest wyraz *obciążacz*. Nieco innego typu formacją o charakterze instrumentalnym jest *rozgrzewalnik* rzad. ‘środek, napój rozgrzewający’.

Jest rzeczą charakterystyczną, że wiele formacji tego typu pojawiło się dopiero w suplemencie do SDor; są to więc na ogół – można założyć – formacje stosunkowo nowe, niejako z „ostatniej chwili”, które redaktorom SDor nie były jeszcze znane przy redagowaniu tomu, w którym te formacje

---

SJPSzym – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. I-III, Warszawa 1978-1981, też *Suplement do SJP Szym*, opracowany pod red. M. Bańki i in., Warszawa, 1992; SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927; SWil – *Słownik języka polskiego...*, red. A. Zdanowicz, M. Bohusz-Szysko, J. Filipowicz i in., t. I-II, Wilno 1861; Linde, L – S. B. L i n d e , *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, wyd. 3, Warszawa 1951; jest to wydanie fototypiczne wyd. 2 popr., Lwów 1854-1860; SP XVI – *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M. Mayenowa i F. Peplowski, t. I-XXII (A-O), Wrocław 1966-1994. – SGP Karł. – J. K a r ł o w i c z , *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911; SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN pod red. M. Karasia i J. Reichana (od t. II), t. I-IV/2, Kraków 1977-1992. – Objasnienie cytowanych za SDor skrótów kwalifikatorów zob. we wstępie do SDor.

powinny się znaleźć ze względu na właściwy porządek alfabetyczny. Tak więc w suplemencie do SDor znalazły się następujące formacje na *-alnik* o funkcji instrumentalnej: *oziębialnik* techn. 'część urządzenia oziębiającego w postaci zbiornika, w której ochładza się ciecz kierowaną do otworów mroźnych przy przebijaniu szybów sposobem mrozeniowym', *wialnik* górń. 'urządzenie (maszyna) do suchego wzbogacania węgla w ośrodku powietrznym', też *wydłużalnik* techn. 'wygięta część rurociągu umieszczona pomiędzy prostymi odcinkami rurociągów w celu usunięcia wpływu ciśnienia spowodowanego rozszerzalnością cieplną materiału, z którego rurociąg jest wykonany' (jego synonimem jest wyraz *kompensator* 3. techn.). Do nazw, określających różnego rodzaju urządzenia proste, należą formacje *krawalnik* 'nóż szewski do krojenia skóry; krawacz' (L) i *pralnik* 'rodzaj drewnianej łopatki, służącej do wybijania bielizy podczas prania; kijanka'.

Pod względem strukturalnym grupa wymienionych wyżej formacji instrumentalnej jest dosyć różnorodna. Wszystko to są formacje odczasownikowe, dające się interpretować za pomocą ogólnej parafrazy 'to, co służy do wykonania wskazanej w temacie czynności'. Jednak trochę wyróżnia się tu formacja *wydłużalnik* techn., której struktura wskazuje na „wydłużenie”, natomiast właściwą funkcją owego *wydłużalnika* jest „usunięcie wpływu ciśnienia spowodowanego rozszerzalnością cieplną materiału, z którego rurociąg jest wykonany” czy nie można by tu mówić o funkcji instrumentalnej swoiście „pośredniej”? Ów *wydłużalnik* służy „wydłużaniu”, a dopiero to „wydłużenie” ma „usunąć wpływ ciśnienia...”. Pewnego komentarza wymaga też *wialnik* 'urządzenie do suchego wzbogacania węgla w ośrodku powietrznym'; z tego, że owo wzbogacanie się odbywa się w „ośrodku powietrznym”, można wnosić, że istotną czynnością przy owym wzbogacaniu węgla musi być „wianie”; zatem i w tej formacji mielibyśmy w parafrazie wskazany nie cel główny owego narzędzia (wzbogacanie...), lecz pewien zabieg pośredni (wianie...), który prowadzi do osiągnięcia tego celu głównego. Formacja *krawalnik* 'nóż...' jest interesująca przez to, że jest to – zakładam – derywat od czasownika przedrostkowego *przykrawać* 'wedle miary zakroić' (Linde); w procesie derywacyjnym *przykrawać* > *krawalnik* nastąpiło ucięcie przedrostka.

U w a g a h i s t o r y c z n a i d i a l e k t o l o g i c z n a: Formacje instrumentalne na *-alnik* są dobrze znane już Lindemu, np. *odbieralnik* (termin chemiczny) 'odbierający co': „Naczynia odbierające płyny z drugich nazywają się odbieralnikami” (XVIII w.), *pomywalnik* 'kuchenne koryto do pomywania statków' (z XVII w.), *krawalnik* 'nóż szewski do roboty; bywa dwojaki, krzywy i prosty' (z XVIII w.) i *pralnik* 'pracz, patyk, kijanka' (z XVIII w.). Wszystko to są – w zasadzie – formacje odczasownikowe, choć

formację *pralnik* można by, dodatkowo interpretować też przez przymiotnik (zob. Linde) *pralny* 'od prania'.

Dodam jeszcze, że odczasownikowe formacje instrumentalne na *-alnik* są znane i polskim gwarom, np. formacja *pralnik* 'kijanka do prania' jest w SGP Karł notowana z ziemi dobrzyńskiej i z „Litwy”. Poza tym jest w tym samym słowniku notowany też *ciągalnik* (żelazny) 'do zakładania bark u wozu' (z okolic Wielunia i Radońska) oraz *ciągalnik* 'dwie długie liny u skrzydeł niewodu' (Tykocińskie). Z kolei w SGP PAN *ciągalnik* (*ciągalnik*) jest opisany przede wszystkim jako 'hak, na który zakłada się wagę (przy zaprzęganiu dwóch koni) lub na orczyk (przy zaprzęganiu jednego)' (z Wielkopolski itd.); w innych okolicach ten sam 'hak, na który zakłada się orczyk' nosi nazwę *ciągadło* (*ciągadło*). Z relacji *ciągalnik* – *ciągadło* można by ostrożnie wnosić, że część instrumentalnych formacji na *-alnik* może się wywodzić z formacji instrumentalnych na *-(a)dło*. Z SGP PAN I-IV wynotowałem jeszcze takie formacje na *-alnik*, jak *ciosalnik* 'narzędzie do strugania drewna; ośnik', *cofalnik* 'klin, sworzeń w pługu'.

2.1.2. Z pojęciem 'urządzenie, służące do...' ściśle się wiąże pojęcie 'naczynie, służące do...'; ma to miejsce wtedy, gdy owo urządzenie jest skonstruowane jako pewnego rodzaju – mówiąc ogólnie – pojemnik. Owe 'naczynia, służące do...' traktuję tu więc jako szczególnego rodzaju nazwy instrumentalne. Do tej grupy można by zaliczyć takie formacje, jak np. *mieszalnik* 1. 'u starożytnych Greków: naczynie do mieszania wina z wodą', 2. techn. 'zbiornik, kadź do mieszania różnych substancji, surowców, do zlewania metalu z pieców hutniczych itp.', *namaczalnik* techn. 'kadź, naczynie do mycia i moczenia ziarna zbożowego' (SW), *nasycalnik* techn. 'obetonowany dół w ziemi albo zbiornik, w którym nasycy się drewno odpowiednimi roztworami soli impregnacyjnych' (SW), *zbieralnik* (*parę*) techn. 'naczynie, do którego odprowadza się parę z kotła [...]' (w SWil w znaczeniu 'zbiornik, pojemnik'). Kilka formacji tego typu znalazło się w suplementie do SDor: *doprowadzalnik* roln. 'rów doprowadzający wodę na teren przeznaczony do zalania [...] lub rów melioracyjny, którym płynie woda na tereny nawadniane', *odprowadzalnik* ryb. 'rów odprowadzający wodę ze stawu poza teren rybackiego gospodarstwa stawowego, ośrodka zarybieniowego czy też nawodnionych łąk', *ogrzewalnik* (wody) 'niewielki sztuczny staw, w którym gromadzi się wodę przeznaczoną do napełniania tarlisk' (w SW w znaczeniu 'retorta').

Do tej grupy o charakterze lokatywno-instrumentalnym czy instrumentalno-lokatywnym zaliczyłbym jeszcze takie formacje, jak np. powszechnie znany *zamrażalnik* 'ograniczona przestrzeń w lodówce, przeznaczona do szybkiego

zamrażania produktów w niskiej temperaturze', poza tym *oczyszczalnik* techn. a) 'oczyszczalnia', por np. „Potrzebne są nowe oczyszczalniki ścieków” („Expres Wieczorny” 1959), b) 'część urządzenia do oczyszczania płynnego powietrza przez wielokrotną destylację w celu otrzymania azotu i tlenu', c) 'urządzenie (zbiornik), w którym woda oczyszcza się z zawiesin' oraz *prażalnik* 'piec do prażenia czego'.

Jest jednak jeszcze kilka formacji na *-alnik*, w których moment lokatywny dość wyraźnie dominuje nad momentem instrumentalnym; są to: *drwalnik* 2. 'drwalnia' (z M. Dąbrowskiej, *Noce i dnie*), *umywalnik* 'pomieszczenie, w którym znajdują się urządzenia służące do mycia' (L) i *grzebalnik* daw. 'miejsce, gdzie się grzebie zmarłych; cmentarz'.

U w a g a h i s t o r y c z n a: Owe formacje typu instrumentalno-lokatywnego notowane są już u Lindego, np. *nagrzewalnik* 'naczynie do wygrzewania pościeli' i **umywalnik* (// **umywalnik*) 'ławetarz...', też *klęczalnik* 'miejsce do klęczenia, ławka, gdzie się klęczy' (pocz. XIX w.). Przy dwóch powyższych przykładach Linde notuje odpowiedniki innosłowiańskie na *-alnik* (przykłady transliterują): „ross.” *nagrevalʹnikъ* i „eccl.” *umywalnikъ*.

Na ogół formacje na *-alnik* tworzą nazwy urządzeń o dosyć skomplikowanej strukturze. Jedyne formacje *krawalnik* 'nóż...' i *pralnik* 'kijanka do prania', notowana zresztą od XVIII w. (zob. wyżej) to nazwy narzędzi zupełnie prostych. Zresztą tę ostatnią formację można by interpretować (genetycznie) przez przymiotnik *pralny* 'służący do prania', widząc w niej strukturę syntetyczną, wywodzącą się z wyrażenia w rodzaju *kij pralny*.

W tej współczesnej grupie instrumentalnej i instrumentalno-lokatywnej wymieniałem ogółem 24 formacje (14+10), w grupie zaś lokatywnej – 10 formacji. Z Lindego wynotowałem 4 wyraźne formacje tego typu.

2.2. Dosyć wyraźnie wyróżniającą się grupą formacji na *-alnik* jest też grupa o funkcji osobowej. Struktura słowotwórcza tej grupy nie jest jednak jednorodna.

W zebranych z SDor materiale formacji osobowych a *-alnik* da się wyróżnić kilka grup strukturalnych, a mianowicie:

a) Formacje utworzono od przymiotników na *-alny*, jak *nielegalnik* pot. środ. 'człowiek działający nielegalnie, konspiracyjnie' (< *działacz nielegalny?*), *personalnik* pot. 'osoba zajmująca się sprawami kadr; personalny', też *doświadczalnik* 'naukowiec badający jakąś dziedzinę wiedzy za pomocą doświadczeń' (< *fizyk doświadczalnik* < *fizyk doświadczalny*). Patrząc na formacje tego podtypu czysto strukturalnie, trzeba by tu wyróżnić przyrostek *-(aln)-ik*, bo owo *-aln-* należy jeszcze do tematu słowotwórczego.

b) Pewnym wariantem przykładów z grupy a) jest przykład *spiekalnik* techn. 'robotnik pracujący w spiekalni'; również i w tym przykładzie mamy właściwie formant *-(alń(-ik*, bo owo *-aln-* należy w zasadzie do tematu słowotwórczego.

c) Trzecią grupą formacji na *-alnik* są formacje wchodzące w relację z formacjami na *-alnictwo*, jak np. *muzealnik* pot. 'specjalista w dziedzinie muzealnictwa' też – z suplementu do SDor – *przechowalnik* ogr. spoż. 'specjalista w zakresie przechowalnictwa; ten, kto prowadzi przechowalnię owoców i warzyw' i *przędzalnik* 'fachowiec, specjalista w dziedzinie przędzalnictwa'. Ale ten (pod)typ słowotwórczy ma charakter ogólniejszy – należą tu też formacje na *-nik* typu *rolnik* 'inżynier w zakresie rolnictwa', wchodzący w wyraźną relację słowotwórczą z formacją *rolnictwo*.

d) Do wyraźnie wycofujących się (w zasadzie głównie chyba ze względu na zanik określanych przez te rzeczowniki czynności) formacji osobowych na *-alnik* należą takie, jak *błagalnik* daw. 'ten, kto błoga, zanoszą błagania, modlitwy' i *proszalnik* rzad. 'żebrak', poza tym *posiewalnik* daw. 'ten, kto przy życzeniach noworocznych posypywał gospodarzy i ich otoczenie mieszaniną zbóż' oraz *pożyczalnik* daw. 'ten, kto pożycza co komu albo u kogo, pożyczkobiorca albo pożyczkodawca'. Drugi przykład (*proszalnik*) trzeba zapewne interpretować przez stosowny przymiotnik na *-alny* (por. tu *dziadek proszalny* w SDor pod hasłem *proszalny*), pod względem strukturalnym należą więc one do grupy a); formacja *błagalnik*, już chyba na *-alnik*, mogła powstać jako struktura swoiście równoległa do formacji *proszalnik*.

U w a g a h i s t o r y c z n a: Linde wymienia znacznie więcej formacji osobowych na *-alnik* niż formacji instrumentalnych. Spośród formacji odczasownikowych są to: *karalnik* 'karzyciel, karzący' (XVIII w.), *opiekalnik* 'opiekun, opiekujący się czymkolwiek...' (XVI, XVII w.) też **opiekalnik* pass. 'który w czyjej opiece' (przykład z XVI w.: „Xiążęta Pomorskie Jagiełłowi posiłków gotowość, jako opiekalnicy obrońcy swemu przyobiecują” – z M. Kromera, ale druk z XVIII w.; w SP XVI takie znaczenie wyrazu *opiekalnik* nie jest notowane), *oszukalnik* 'oszust' (pocz. XVII w.), *pożyczalnik* 'co pożycza komu, wierzyciel, kredytor' (przykłady z XVI i XVIII w.), *ubłagalnik* 'co kogo ubłagał' (XVII w.), *wychowalnik* 'wychowanie dający' (pocz. XVII w.). Jest u Lindego też kilka formacji osobowych na *-alnik*, nie zilustrowanych żadnym przykładem użycia jak np. *łajalnik* 'który łaje', *nabywalnik* 'ten, co nabywa', *narzekalnik* 'płaczek, skwierliwy', **nauczalnik* 'dogmatyk'. W kilku wypadkach może wchodzić tu w rachubę motywacja przymiotnikowa, por. np. *opiekalny* 'opiekuńczy', por. też **nauczalny* 'z czego się można nauczyć'.

Są też u Lindego pojedyncze formacje odrzeczownikowe: *drwalnik* 'co drwa sprzedaje, rąbie' (XVIII w.), *materyalnik* 'co materye lub materyjki robi' (XVII w.) i *tryumfalnik* 'ze zwycięstwa uroczyście się wracający' (pocz. XVII w.), też – bez przykładu użycia – **bestyalnik* 'z bestyami się spotykający na widokach'.

Ogólnie: współcześnie (w SDor) jest odnotowanych łącznie 7 „żywych” (ale strukturalnie zróżnicowanych) formacji osobowych na *-alnik* i 4 jakoś już przestarzałe. Linde odnotował łącznie 11 formacji na *-alnik*: 8 odczasownikowych i 3 odrzeczownikowe.

2.3. Są jeszcze pojedyncze formacje na *-alnik* o funkcji innej niż instrumentalna (instrumentalno-lokatywna) czy osobowa. Chodzi tu o formację *przetrwalnik(i)* 1. bot. 'zarodniki niektórych roślin, np. grzybów, mogące w stanie życia utajonego przetrwać okres niedogodny dla rozwoju', 2. biol. 'twory kuliste lub owalne wytwarzane przez bakterie laseczkowate, w warunkach dla nich niekorzystnych mogące przetrwać w tej postaci długi czas'; w suplementie do SDor znajdujemy jeszcze: *witalnik* zool. 'rodzaj motyla...' (*witalnik sosnowiak*) oraz *wymagalnik* filozof. 'postulat' (z T. Kotarbińskiego).

III. FORMACJE NA -ALNICA

1. Za pomocą przyrostka *-alnica* tworzy się współcześnie bardzo nieliczne formacje. W SDor jest ich ogółem 8. Przede wszystkim są to formacje odczasownikowe o charakterze instrumentalnym, a więc takie nazwy, jak nazwa narzędzia prostego *rąbalnica* leśn. (suplement) 'siekiera dostosowana do ścinania i podrąbywania drzew stojących', poza tym – nazwy bardziej skomplikowanych urządzeń technicznych, jak np. *pralnica* 1. 'w fabrykach tkackich, w pralniach: maszyna do prania tkanin' i 2. 'pralka elektryczna' (SW) i *spawalnica* techn. 'urządzenie służące do spawania' (SWil). Wszystko są to formacje odczasownikowe. Do zapewne najnowszych formacji instrumentalnych na *-(a)lnica* należy *prasowalnica (elektryczna)* techn. 'urządzenie służące do prasowania tkanin', zapisana w Suplemencie do SPJ Szym.

Pojedyncze formacje na *-alnica* można by interpretować jako struktury o charakterze raczej lokatywnym niż instrumentalnym. Są to *kazalnica* przestarz. podn. 'w świątyniach chrześcijańskich: mównica..., będąca miejscem wygłaszania kazań; ambona' (L) – por. *kazać* 3. przestarz. 'wygłaszać, prawić kazanie...', też *krawalnica* 1. 'deska lipowa albo olszowa, na której szewc przykrawa skórę', 2. gw. 'prasa domowa do wyciskania serów';

lokatywny aspekt ma w zasadzie tylko *krawalnica* 1.; *krawalnica* 2. jest trochę zagadkowa.

W SDor jest też – jako jedyna – osobowa *błagalnica* daw. 'ta, która błaga, zanoszą błagania, modły' która wchodzi(ła) jednak w relację słowotwórczą z osobową formacją *błagalnik* daw. 'ten, który błaga...'

Serię formacji na *-(a)lnica*, zamieszczonych w SDor zamyka *drgalnica* bot. 'sinica z rzędu *Hormonogales...*'.

U w a g a h i s t o r y c z n a: Linde notuje wiele formacji, które można by interpretować jako formacje na *-alnica*. Przede wszystkim są to formacje o funkcji lokatywnej, rzadziej czysto instrumentalne: *kazalnica* 'katedra kaznodziejska, ambona' (przykłady z XVII i XVIII w.) – por. *kazać* 'kazanie prawić, rzecz do ludu mieć z ambony', *krawalnica* 'deska lipowa albo olszowa, na której szewc przykrawa' (XVIII w.), *ubłagalnica* (*// ubłagalnia*) 'modlitewnica, gdzie Izraelici boga błagali, błagalnia' (XVI w.), *umywalnica* (*// *umywalnia*) 'lawaterz, antwas, miednica' (XVI w.), też *rygowalnica* 'narzędzie kościane, którym szewc robotę wygładza' (XVIII w.) – por. *rygować u krawca* 'rzadkim ściegiem podszewkę do sukni przyszywać' oraz – już bez przykładów użycia – **milczalnica* 'cela samotnego bogomyślnicy lub pustelnika, samotnika', **siekalnica* 'deska, na której siekają', **wzdychalnica* (*// *wzdychalnia*) 'miejsce, gdzie wzdychają'. Jest interesujące, że w dwóch wypadkach Linde przytacza też analogiczne cerkiewne („eccl.”) formacje na *-alnica* (przykłady transliteruję): *mlcalbnica* 'cela...' (por. tu też „eccl.”: *molčalbnikъ* 'pustelnik') i *izdychalbnica*. Specyficzną formacją nieosobową, ale motywowaną przymiotnikiem jest *błagalnica* (*// błagalnia*) 'ofiara błagalna'. Na koniec jeszcze wspomnę, że jest u Lindego też kilka formacji na *-al-nica*, mających wyraźnie charakter feminatywny (są to więc faktycznie formacje na *-ka*), a więc: *łajalnica* 'która łaje', *narzekalnica* 'płaczka, która się na płacz... przy pogrzebach najmuje' (XVI i XVII w.), **opiekalnica* 'opiekunka, protektorka', *wychowalnica* 'która wychowanie daje' (pocz. XVII w.); odpowiednie formy męskoosobowe były notowane przy formacjach na *-alnik*.

IV. FORMACJE NA *-ALKA*

SDor notuje też wiele formacji, w których można by się dopatrzeć przyrostka *-alka*. Nie jest to jednak przyrostek o wyrazistej samodzielności, lecz dość wyraźna jest jego zależność od przyrostka *-alnia*. Wśród zanotowanych przez SDor formacji na *-alka* należy wyróżnić dwie grupy.

Wyrazista jest tu grupa (1) formacji na *-alka*, motywowanych przez formacje na *-alnia*, w których dobrze widoczna jest funkcja lokatywna; w SDor formacje na *-alka* nie są samodzielnie definiowane, lecz odsyła się je po definicję do formacji na *-alnia*: *drwalka* (SW) p. *drwalnia* 'pomieszczenie, gdzie się rąbie i składa drwa przeznaczone na potrzeby gospodarstwa domowego' (L). *umywalka* 2. p. *umywalnia* 2. 'pomieszczenie, w którym znajdują się urządzenia do mycia', też *bawialka* przestarz. p. *bawialnia* przestarz. 'pokój do przyjmowania gości' (por. tu też przymiotnik *bawialny* przestarz. w takich wyrażeniach, jak np. *pokój bawialny*, *izba*, *sala bawialna*). Taki sam rodzaj relacji między formacją na *-alka* a formacją na *-alnia* mamy chyba też w parze *rozmnażalka* środ. 'szklarnia do rozmnażania roślin' i *rozmnażalnia* daw. p. *rozmnażalka*, choć tutaj kierunek odesłania jest odwrotny niż w przykładach poprzednich.

Inna grupa (2) formacji na *-alka*, o charakterze bardziej instrumentalnym, ma również silne powiązania z formacjami na *-alnia*, ale te ostatnie mają na ogół inną funkcję, a mianowicie funkcję lokatywną, np. *odbieralka* 'maszyna służąca do odbierania czego (z maszyny), używana w przemyśle włókienniczym' – por. *odbieralnia* 'pomieszczenie służące do odbierania, przyjmowania czego' (SWil), *zamrażalka* (p. *zamrażarka* – przykłady użycia tego wyrazu pochodzą z 1962 i 1965 r.) 'urządzenie do zamrażania produktów spożywczych' (przykład użycia wyrazu *zamrażalka* pochodzi z 1957 r.) – por. *zamrażalnia* 'pomieszczenia (zwykle część chłodni), w którym się zamraża artykuły spożywcze' (przykłady użycia wyrazu pochodzą z lat 1954 i 1965); w tym ostatnim przykładzie formacja *zamrażalka* (z 1957 r.) musiała ustąpić formacji *zamrażarka* (notowanej z 1962 i 1965 r.)².

Przy dwóch formacjach na *-alka*, przy których można by mówić również o funkcji o charakterze instrumentalnym, owe formacje wchodzą w relację z formacjami na *-alnia*, dokładnie tak samo w SDor definiowanymi: *umywalka* l. p. *umywalnia* l. 'sprzęt, mebel wraz z przyborami do mycia' (L); też *gotowalka* przestarz. 'stolik z lustrem i przyborami do robienia toalety; toaletka' – por. *gotowalnia* przestarz. 'stolik z lustrem..'; formacja ta pozostaje w związku z czasownikiem *gotować się* 'przyrządzać się, przysposabiać się' (Linde), w SP XVI zdefiniowanym (m.in.) wprost jako 1a 'stroić się i upiększać'.

---

² Wcześniejsza *zamrażalka* została zastąpiona – substytucyjnie – przez nowszą *zamrażarkę*, utworzoną bardzo dziś produktywnym przyrostkiem o funkcji instrumentalnej *-arka*; z cytowanych danych chronologicznych wynikałoby, że owa substytucja *zamrażalka* > *zamrażarka* mogła się dokonać na początku lat sześćdziesiątych.

Z tej całej serii formacji lokatywnych i instrumentalnych na *-alka* najbardziej niezależna od formacji na *-alnia* jest dziś formacja instrumentalna *pralka*, która w SDor jest notowana zarówno jako „narzędzie proste”, a więc: 1. ‘sprzęt gospodarstwa domowego służący do prania, mający karbowaną powierzchnię, o którą trze się praną tkaninę’, jak i jako „urządzenie złożone”: 2. ‘w fabrykach tkackich, w pralniach: maszyna do prania tkanin; pralnica’; SJP Szym notuje już nowsze (i jedyne) znacznie tego wyrazu: ‘urządzenie mechaniczne w gospodarstwie domowym napędzane silnikiem elektrycznym, służące do prania tkanin’.

Przykład wyrazu *pralka* pokazuje, jak formacja na *-alka*, początkowo słowotwórczo zależna od formacji na *-alnica* (choć o trudnej do zdefiniowania funkcji przyrostka *-ka*: tworzy on tu nazwę oznaczającą coś w rodzaju części wobec całości? – por. w SDor *pralka* 2. ‘w pralniach: maszyna do prania’; zaszedł tu więc chyba proces: *pralka* < *pralnia*, np. *latarka* < *latarnia* – z uproszczeniem *-lk-* < **-lńk-*), w zasadzie się już od podstawowego wyrazu *pralnia* oderwała i weszła w słowotwórczy kontakt z czasownikiem *prać*. Zresztą i w wyrazie *pralnia* zaszło określone przesunięcie funkcjonalne: od ‘izba do prania’ do ‘zakład prania bielizny, ubrań, okryć i wszelkich tkanin’ (zob. SDor; u Lindego *pralnia*: ‘miejsce, budynek, izba, gdzie piorą’: „Gdzie jest dwór pański, tam też być powinna pralnia; najlepiej pralnią założyć na wzgórku jakim” – XVIII w.); jednak przesunięcie funkcjonalne w wyrazie *pralnia* nie wywołało skutków w planie formalnym.

Na końcu przytoczę formację *sypialka* reg. ‘zdr. od *sypialnia*’ (SW) – por. *sypialnia* 1. ‘pokój, w którym się sypia; pokój sypialny’, 2. ‘komplet mebli stanowiących urządzenie pokoju sypialnego’ – która to *sypialka* może być rozumiana zarówno lokatywnie (1. ‘pokój...’), jak i „instrumentalnie” (2. ‘komplet mebli...’). Na marginesie dodam tu, że ze Skórcza na Kociewiu jest mi też znany wyraz *jadalka* ‘komplet mebli, stanowiących wyposażenie jadalni’).

W tym przeglądzie formacji na *-al-ka* pominąłem wyraz *westalka* ‘w starożytnym Rzymie: kapłanka strzegąca świętego ognia w świątyni Westy’, który to wyraz trudno uznać – przynajmniej we współczesnej polszczyźnie – za motywowany; jest to zresztą pożyczka z łac. *Vestalis* (zob. SDor). Innych osobowych formacji na *-alka* w SDor nie ma. Nie ma w SDor też formacji na *-alka*, będących terminami botanicznymi.

U w a g i h i s t o r y c z n e: Linde notuje tylko pojedyncze formacje, które nadają się do wymienienia w tym miejscu: *trzciałka* ‘rurkowata bylina...’ (z Knapskiego), którą należy odnieść do wyrazu *trzcina* ‘trzcina’, widząc w *trzciale* jakąś strukturę syngulatywną o charakterze symilatywnym (?);

wyglądalka 'rzepa...', motywowana przez czasownik *wyglądać*; wreszcie *bywalka* 'kobieta świadoma', która nie jest formacją na *-alka*, lecz formacją feminitywną od *bywalec* 'człowiek bywały'.

V. UWAGI KOŃCOWE

Na podstawie danych z SDor i Lindego dadzą się sformułować bardzo wyraźne wnioski co do kierunku ewolucji formacji na *-alnik*. Uderza to, że współcześnie formant *-alnik* pełni przede wszystkim funkcję ściśle instrumentalną lub lokatywno-instrumentalną; formacje osobowe, zresztą strukturalnie bardzo niejednorodne, są znacznie rzadsze. U Lindego było na odwrót: górowały formacje osobowe nad instrumentalnymi i lokatywnymi. Proces historyczny polegał tu na tym, że dawniejsze formacje osobowe na *-alnik* stopniowo zanikały, natomiast współczesnych formacji instrumentalnych przybywało. Czy jednak te współczesne formacje instrumentalne na *-alnik* da się wyprowadzić z odpowiednich formacji historycznych? Materiał historyczny tego typu, zapisany u Lindego, nie daje się z formacjami współczesnymi dobrze powiązać; musiały tu działać jeszcze inne czynniki, może gwarowe; co prawda w SGP Karł ważnych przykładów na funkcję instrumentalną przyrostka *-alnik* nie ma, ale znajdują się one na pewno w wydawanym SGP PAN; sprawa genezy przyrostka *-alka* jest więc jeszcze jakoś otwarta.

Jeżeli chodzi o formacje na *-alnica* i *-alka*, to były one i są nadal stosunkowo rzadkie. Wśród formacji na *-alnica* dawniej przeważała funkcja lokatywna, dziś przeważa funkcja instrumentalna.

Gdy zaś chodzi o formacje na *-alka* to najwyrazistszy jest ten format w formacie *pralka*. Inne tego typu formacje są strukturalnie (i funkcjonalnie) wyraźnie powiązane z formacjami na *-alnia*; zresztą i *pralka* pierwotnie do tej grupy należała, ale sytuacja pojęzykowa spowodowała u niej odpowiednie przesunięcie strukturalne.

STRUKTUR UND BEDEUTUNG
DER BILDUNGEN MIT *-ALNIK* / *-ALNICA* / *-ALKA* IM POLNISCHEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im vorliegenden Artikel werden die Bildungen bearbeitet, die mit den drei Suffixen *-alnik* / *-alnica* / *-alka* auftreten.

Das Material zu der Bearbeitung liefert grundsätzlich das Wörterbuch der polnischen Sprache (Red. W. Doroszewski). Die historischen Angaben wurden von dem Wörterbuch von S. Linde genommen.

In der heutigen polnischen Sprache ist das Präfix *-alnik* das produktivste Mittel der Bildungen; virtuell wird hier das Präfix *-alka* vertreten. Die Suffixbildungen, die im vorliegenden Artikel bearbeitet worden sind, werden vor allem zu der Bezeichnung von Instrumenten benutzt (häufiger von komplizierten Instrumenten, seltener von einfachen Instrumenten). Wie aus historischen Angaben hervorgeht, was das Präfix *-alnik* früher mehr produktiv für die Bildung der Eigennamen.